

„Varázsvölgyből” a világhírig

Zalán Vince „Gaál István krónikája”

„Pier Paolo Pasolini 1965-ben két filmrendező előtt emelte meg a kalapját: az egyik Luis Bunuel volt, a másik a fiatal magyar filmrendező Gaál István, akinek első játékfilmjét, a 'Sodrásban'-t az év legemlékezetesebb filmjének nevezte. S valóban: a 'Sodrásban' elsőként adta tudtul a világnak, hogy Magyarországon »másfajta raj« állt a kamera mögé...”

E sorok Zalán Vince *Gaál István krónikája* című könyvének hátsó borítóján olvashatók, s mindennél világosabban értésére adják az olvasónak – akár ott kezdi el a böngészést, akár ha csak az ötszáz oldalas kiadvány befejeztével téved oda a szeme –, hogy miért született meg, miért kellett, hogy megszülessen ez az életrajzi kötet. József Attila juthat eszünkbe, aki prózában fogalmazta a következőket: „Hát muszáj élni? Muszáj gondolkodni? Nyilvánvaló, hogy nekem és neked nem. De az életnek muszáj, az elmének muszáj, különben nem volna semmi az, ami. Nem szükséges, hogy írjak verset, de úgy látszik, szükséges, hogy vers írassék, különben meggörbülne a világ gyémánttengelye.”

Valakinek meg kellett hát írnia az idén 68. évében járó Gaál István „történetét” is, hiszen e sikerekben gazdag pályakép megörökítése az élet, a művészet (történet) parancsa. S, hogy e küldetést végül is Zalán Vince érezte magáénak, az már a véletlen dolga. A lényeg, hogy megszületett a könyv, amely itt, Nógrádban a filmszakmai s általános emberi értékeken túl, a helyi vonatkozások miatt kivált érdemes a figyelemre. Ezt két tény egyértelműsíti. Az egyik, hogy a Kossuth-díjas filmrendező, a megye díszpolgára, az Olasz Köztársasági Érdemrend lovagi fokozatának és megannyi más jelentős kitüntetésnek a jogos tulajdonosa Salgótarjánban látta meg a napvilágot, a másik, hogy – bár laktak Szécsényben is, a front átvonulását pedig Zagyvarónán vészelte át id. Gaál István, a Hungária Rt. villanszerelője és családja –, nem kevesebb mint tizennégy évet élt sihederként és koraisfjúként Pásztón, ahol megtanult játszani, ahol elsajátította az emberi tisztesség világnyelvét, s amely településhez, tájhoz, az ott megismert és megszeretett emberekhez mind a mi napig eltéphetetlen szálak kötik. „A Pásztón töltött évek voltak egész gyermekkorom, ha nem egész életem meghatározó esztendői. Ma sem tudom másnak nevezni a Zagyva-völgyet, amelyben feküdt, mint varázsvölgynek [...] Hegyek és lankák övezték [...] ezt a számomra oly kedves helységet, s akkor is, meg később is, amikor vissza-visszagondoltam erre a vidékre, úgy éreztem, hogy a hátamat neki tudom támasztani a Mátrának, a Muzsla-tető hétszáz méteres magasának, s ezért engem nem lehet legyőzni...”

Ebben a *Vallomás* című rész *Varázsvölgy* című fejezetében említi Gaál István Pászto ugyancsak nevezetes személyiségét, a zenetudós papot is, aki iskolán kívüli mentora volt: „*A pásztói Szent Lőrinc-templom nekünk kötelező látogatottságú hely volt. A priort Rajeczký Benjáminnak hívták. Meghatározó szerepet játszott az életemben. Nem a katolicizmus dogmáját erősítette bennem, inkább egy általános, panteisztikus világszemléletre ösztönzött, amely szemléletnek ma is követője vagyok [...] Béni bácsi polihisztor volt, több könyvtárral a fejében. A polihisztoroktól viszont az különböztette meg, hogy képletesen szólva –: neki tüzelő csillag volt a szíve helyén, nem planéta – csillag. Olyan derű volt benne, olyan szeretet a világ felé, amelynek mindenki a büvökörébe került, mindenki megérezte ezt a kisugárzást.*”

Gaál István Csohány Kálmán grafikusművészhez fűződő kapcsolata ugyancsak a gyermekkorban gyökeredzik. Sokat csellengtek, vonatoztak együtt. „*Csohánnal jó barátságban maradtunk, mindent meg tudtunk beszélni, képzőművészeti s más egyéb problémákat is [...] Rájöttem arra, amit egyébként már régóta érzek, ha bármikor itthon járok, hogy tulajdonképpen Csohány-grafikát látok, lefosztott, göcsörtös, lobogó fákkal, suhanó madarakkal. Ha ciprustestű topolyafák ágai közt fekete varjak áthúznak, Csohány Kálmán grafikáját utánozzák.*” S hány és hány, a kötetben említett – és nem említett – pásztóinak volt még abban szerepe, hogy Gaál Istvánt „nem lehetett legyőzni”, hogy az első igazán jelentős filmjéről a bevezetőben említett vélemény alakulhatott ki.

Persze – mint a kötetből is kiderül – nem nyílegyenes út vezetett addig. A család Pásztóról Szolnokra költözött, a kisebbik fiúnak, Istvánnak követnie kellett a bátyját a szegedi állami műszaki iskolába, ahol elektrotechnikusnak tanult. A szakmájában kezdett dolgozni, sokféle beosztást kipróbált, de a gondolat, hogy filmes legyen nem hagyta nyugodni. 1953-ban került a főiskola filmrendezői tanszakára. A magyar filmszakma színe-java vagy tanára, vagy diáktársa volt. Több szempontból is rendkívül tanulságosak azok az epizódok, amelyek az első filmes próbálkozásait – például a *Pályamunkások*-at – örökítik meg. 1956-ban kacérkodott ugyan a nyugatra távozás gondolatával, de végül is maradt, s az 1959-es és 60-as római ösztöndíj – amely magyarázza, hogy miért tartja Gaál István második hazájának Olaszországot – már legális külföldi tartózkodást jelentett számára. Elgondolható, hogy egy akkori ifjú filmes számára mi mindent adott Antonioni, Rossellini vagy Fellini közelsége, a párizsi kirándulás élménye, mint arról „Itália” címszó alatt olvashatunk.

A hazatérés utáni korszakot, a Balázs Béla Stúdió megalakulását (is) rögzítő *Másfajta raj* című fejezet már elvezet a *Nyitány*-hoz, azaz a *Sodrásban* előkészítéséhez és forgatásához. E film gondolata 1956 telén erősödött fel benne: „...*kemény hideg volt, amikor édesapámat temettük, december kilencedikén, a Tisza befagyott. A szolnoki hídon ekkor villant eszembe az az ifjúkori nyári élmény [...], hogy hogyan buktunk le a víz alá és hoztuk fel az iszapot. De jó, hogy akkor semmi baj nem történt senkivel – merengtem magamban, miközben szinte hallottam-éreztem, hogy miként dobolt a dobhártyánk, s hogy szívünk úgy vert, majd kiugrott a helyéből. Ekkor kattant be: mi lett volna akkor, mi történt volna akkor, ha valaki lent marad? Ez indította el a fantáziámat...*” A végeredmény ismert. Megszületett a film,

amelyben Gaál az egyén tudatos felelősségét a közösségben való létben látta, amelyben egy új színésznemzedéket vonultatott fel, s amely nemcsak itthon, hanem külföldön is hihetetlenül lelkes fogadtatásban részesült. Az utóbbira a Karlovy Varyban kapott nagydíj tette föl a koronát, s az *„európai film kapuja a Sodrásban kopogtatására nyílt meg a magyar film, a magyar filmesek előtt.”*

Tegyük hozzá, hogy a *Sodrásban* szerepelt Csohány Kálmán és családja is, s a film jegyenesora egy gyermekkori pásztói emléket is megidéz. Később Gaál István verset is írt a „póznák szerenádjáról”: *„Hallod? / A szél mint pengeti balkán / A póznák nyúlt buzalát? / Szerenád, / mit a tücskök a szép nyár / tisztelőre kísérek / s messze, / a domb tetején egy szál jegyene / hajlongva vezényel.”*

A könyv – krónika következő fejezeteiben újabb sikeres filmek története következik: a *Zöldár*, a *Keresztelő*, (aztán egy francia ösztöndíj), a *Magasiskola*, (amelyet Cannesban, Chicagóban és Adelaide-ben díjaztak), a *Holt vidék* (Karlovy Varyban elnyerte a nemzetközi Filmklub Szövetség Don Quijote-díját, s kapott díjat Milánóban és Biarritzben is), a *Legato* (különdíj Taorminában), a *Vámhatár* és a *Naponta két vonat*, a *Haláltánc* című tévéfilmek, (közben mesterkurzus-vezetés Rómában, majd zsűrizés és előadássorozat Indiában), *Isten teremtményei* (a Prágai Nemzetközi Filmszemlén a legjobb rendezés díját kapta), a *Peer Gynt*, a *Cserepek*, (újra Cannes), az *Orpheusz és Eurydiké*, *Gyökerek*. (*Bartók-krónika*, amelynek nemcsak rendezője, hanem operatőre is volt, s társszerzőként írt is. A Magyar Televízió ez év márciusában sugározta három részben.)

E hézagos – ráadásul szubjektíven szelektált – felsorolást itt, most könnyű volt megtenni, de mennyi munka, személyes öröm, gyötrelem és milyen művész(et)i feszültség-sorozat, megannyi barátság, szerelem, konfliktus olvasható ki ezen oldalakból, e művek egyéni és társadalmi, politikai háttéréből. Át- és megélt, megszenvedett élmények, (elég csak az 1986-os súlyos tudoműtétet említeni), sok tekintetben az újdonság varázsával ható gondolatok, érzelmek vibrálnak e lapok hasábjain. Olyan tényekre, összefüggésekre derül fény, amelyek jó néhány év elmúltával is szellemi kalandot jelentenek az olvasóknak, anélkül, hogy intellektuális régiókba, elvont szófejtésekbe kellene bocsátkozniuk. Nehéz bármivel is példálózni, de miután Gaál István egész művészetét átfogja, idézzük egy jellemző nézetét: *„...tudtam, hogy nekem a színészekről alkotott véleményem élesen szemben áll mesterem, Keleti Márton álláspontjával. Ő ugyanis mindig rátette ezekre az emberekre a filmjét, én pedig ezeket az embereket (pontosabban az általam választott színészeket) a filmemre tettem rá. (Talán nem véletlen, hogy Szűts Istvánnal olyan jól megértettük egymást, hisz ez a módszer igencsak hasonlít az övéhez.)”* Az 1968-as párizsi diákmozgalmak kapcsán – amelyeket testközelből is szemlélhetett – a forradalmakról, a csehszlovákiai bevonulás okozta sokk révén pedig a hatalomhoz való viszonyról értekezett: *„Alapvetően nem vagyok pesszimista, de meg kell mondanom, hogy a forradalmi mozgalmakat kételkedve fogadom, bár szűkségesnek tartom megjelenésüket. Nem hiszem, hogy az emberiség történelme általuk sokkal előbbre jut. [...] A forradalom persze mindig azt képviseli, hogy változtatni kell a dolgokon [...] egyfajta állandó ellenállás mindig is volt bennem a fennálló hatalommal szemben, sőt minden hatalommal szemben, mert különben nem lehetek művész...”*

Ugyanez a szemlélet, stílus jellemzi a könyv második nagy részét is, amelybe Zalán Vince – nyilván a szerző egyetértésével – Gaál István írásait, előadásait szerkesztette s ahol különböző megemlékezések is helyet kaptak. A *Szabálytalan élménybeszámoló egy nógrádi utazásról* című írás 1964-ben, a Zöldár-ra való felkészülés időszakában került papírra, s a megye számos sajátosságáról esik szó benne. Például a kiszejárás szokásáról, amelyet Gaál István szerint akkor már csak Szandaváralján műveltek. A népi viseletről pedig a következőket jegyezte fel: *„Kazáron 'szűrőpróbát' tartottam a szagos, vagy nagymisén, ahol az öregasszonyokat nem számítva három tetőtől talpig viseletbe öltözött asszonyt és lányt láttam, pedig Kazár a viselet legutolsó bástyájának mondható azon túl, hogy jellegében a legmagyarosabb. Nevetséges dolog siránkozni egyre gyorsabb pusztulásán. Viszont átmenteni a mai kultúra nagyvérékörébe, azt hiszem halaszthatatlan kötelesség.”*

Ugyancsak rendkívül tanulságos a Jancsó Miklósról írott „köszöntőféleség”, vagy az az 1977–78-as forgatási napló, amely Dajka Margitról (akit Gaál érezhetően nagyon szeretett) szól a *Legato* kapcsán, illetve a színésznő halálakor írott nekrológ, s aztán a Nagy Lászlót, a „költőfejedelmet” „sirató” szöveg, amelyik egy olasz lapban jelent meg eredetileg. Mint vendégtanár *A római főiskolán* címmel a *Filmvilág* számára jegyezte le élményeit. Bekerült e könyvbe az 1981-es Csohány Kálmán emlékkiállítás megnyitászövege, a Szöllősy András zeneszerző, zenetudós születésnapjára írott 1991-es köszöntő, a Szóts Istvánnak írott üdvözlés és az őt búcsúztató beszéd 1998-ból (mindkét alkotó Gaál szíve legmélyére fészkelte be magát), a *Kalandozások Hindusztániában* című indiai naplójegyzet, (amelyik először itt, e kötetben látott napvilágot). Szintén első közlés egy 1999-es magyar nyelvű Antonioni kötetbe Gaál által fordított forgatókönyv, az *Utószó*. Eredetileg az *Európai Utas*-ban jelentek meg a *Gyökerek – Bartók nyomában...* című jegyzetek.

2000-ben köszöntötte Gaál a 75 esztendőes Nemeskürty Istvánt és ugyanekkor fogalmazta meg *Levélféle Sára Sándornak* című írását, amely zárja a krónikát. (Bár pontosan fogalmazva azt kell mondanunk, hogy Zalán Vince utószava, amelyben kifejti a könyv geneziséjét és együttműködésük után és alapján jellemzi Gaál Istvánt, valamint a *Függelék* – az életrajzi adatokkal, a filmek felsorolásával és a Gaál-írások bibliográfiájával – került a kötet végére.)

E recenzió epilógusaként mégis egy valamivel korábbi, 1997. november 26-án, Pásztón kelt, az ottani mozi (újbóli) megnyitásakor mondott beszédéből idézünk: *„Egy alkalommal a cannes-i fesztiválon arról faggattak a kritikusok, hogy féltem-e a filmet. Azt válaszoltam, amit most nyugodt szívvel ismétlek meg itt, e helyt, ahonnan indultam: nem hiszem, hogy a televízió kerekedik fölül. Mert egyszer csak az emberek torkig lesznek azzal, hogy a nyereszkesedési vágyból egymást legyűrni igyekvő televízióállomások egyebet sem kínálnak, mint feldarabolt hullákat, a pornó határán ingadozó szexfilmeket, meg csapnivaló, alpári humorú, bánygúny történeteket. És akkor a nemesebbre vágyó polgár leteszi a papucsát, nyakkendőt köt és zakót vesz, és úgy megy el a filmszínházba, ahogy a színházba szokás, nem azért, hogy akármilyen filmet lásson, hanem, hogy megnézzze egy jeles filmművész filmjét. Sokadmagával,*

akkal együtt lélegezhet, akiknek közegebe tartozva átadhatja magát a mágikus áramkör bűvöletének, ami a vásznon és a nézőtér között létesül. A kultikus szertartásnak. Ez a pillanat itt, Pásztón is azt bizonyította, hogy a film él, a mozi él. Ezt bizonyítja az önök jelenléte is. És ez már nem csekély garancia.” E viszonylag hosszabb citátumot azért tartottuk szükségesnek, mert mélységesen egyetértünk minden szavával. Főként, hogy egy földinktől, egy olyan személyiségtől, származik, aki szívesen parafrázál egy montesquieu-i mondást emígyen: „mindenekelőtt ember vagyok, és csak azután filmrendező, szükségyszerűen ember és véletlenül filmrendező.”

(Osiris Kiadó – Budapest, 2000.)